

บทความรายงานการวิจัย

กิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามแก่นักเรียนระดับมัธยมศึกษา
ในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1มุมีนีห์ บุงอตาหยง^{*}
อิบราเฮ็ม ณรงค์รักษาเขต^{**}

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ (1) ศึกษารูปแบบการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน ในการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามแก่นักเรียนระดับมัธยมศึกษา ของโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามเขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1 (2) ศึกษาปัญหา อุปสรรคและข้อเสนอแนะในการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลาม ของโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1 กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการเก็บข้อมูลเชิงปริมาณ คือ ครูผู้สอนสายวิชาศาสนาและสามัญ จำนวน 393 คน เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล เป็นแบบสอบถาม ซึ่งผู้วิจัยได้พัฒนาขึ้นเอง ส่วนข้อมูลเชิงคุณภาพได้จากผู้บริหารและฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน โดยผ่านการสัมภาษณ์

ผลการวิจัยพบว่า (1) ระดับการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามแก่นักเรียนระดับมัธยมศึกษาในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1 ตามความเห็นของครูพบว่า โดยภาพรวมและตามรายข้อมีการดำเนินการอยู่ในระดับมาก ทั้งนี้รูปแบบในการดำเนินการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลาม ในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1 ตามความเห็นของผู้บริหารและฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน ซึ่งมีความเห็นตรงกันพบว่า มีการใช้ทุกโรงเรียนทั้งหมด 6 รูปแบบ คือ กิจกรรมกลุ่มศึกษาอิสลาม (ฮาลาเกาะฮู) กิจกรรมละหมาดกลางคืนร่วมกัน (กิยามุลลัยลุล) กิจกรรมถือศีลอดร่วมกัน เดือนละ 1-2 ครั้ง กิจกรรมตักเตือนกัน (พี่เตือนน้อง/เพื่อนเตือนเพื่อน) กิจกรรมการบรรยายให้ความรู้เกี่ยวกับความประเสริฐของคุณธรรมจริยธรรมในด้านต่างๆ และค่ายอบรมจริยธรรมอิสลาม (2) ปัญหาและอุปสรรคในการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลาม ของโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1 พบว่า ครูผู้บริหารและฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนมีความเห็นที่สอดคล้องกัน คือ ปัญหาด้านเวลาไม่เพียงพอและงบประมาณที่มีจำกัด นักเรียนขาดจิตสำนึก ขาดความเอาใจใส่จากครอบครัว ส่วนข้อเสนอแนะในการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนดังกล่าว คือ ผู้บริหาร บุคลากรและนักเรียนควรสร้างจิตสำนึกที่ดีในการปฏิบัติคุณธรรมจริยธรรม เพื่อเป็นแบบอย่างที่ดี ควรมีการปรับปรุงเวลาเรียนและให้ความสนใจพร้อมด้านสื่อวัสดุอุปกรณ์ ควรเปิดโอกาสให้นักเรียนแสดงความสามารถในการนำเสนอรูปแบบกิจกรรมและมีบทบาทในการดำเนินกิจกรรม ควรมีกิจกรรมประชุมพบปะผู้ปกครองเป็นประจำ ควรจัดกิจกรรมพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะกิจกรรมการทำฮาลาเกาะฮูประจำโรงเรียนและจัดให้มีการประชุมฮาลาเกาะฮูทุกสัปดาห์ และกิจกรรมการเยี่ยมเยียนตามบ้านของนักเรียน

คำสำคัญ: กิจกรรมพัฒนาผู้เรียน, คุณธรรมจริยธรรมอิสลาม, โรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม, เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1

^{*} นักศึกษาลัทธิสุตฺตฺวิศลศาสตรมหาบัณฑิต สาขาอิสลามศึกษา วิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

^{**} Asst. Prof. Ph.D. (การศึกษา) อาจารย์ประจำวิทยาลัยอิสลามศึกษา มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี

Abstract

The purposes of this research are to study (1) The model of student development activities to foster the Islamic moral and ethics of secondary school students in the Islamic Private Schools in Yala Educational Service Area, Region1. (2) Problems, obstacles, and suggestions relevant to student development activities which will foster the Islamic moral and ethics of secondary school students in the Islamic Private Schools in Yala Educational Service Area, Region1. Samples of the study were 393 teachers. Instrument for quantitative data was questionnaire while qualitative data gained from school administrators via the in-depth interview.

Findings of the study showed that 1) With regards to the level of inculcating the Islamic moral and ethics in Islamic Private School students in the Yala Educational Service Area, Region1 in accordance with opinion of teachers, school administrators and officers from student activity affairs, it was at the high level. There were six forms of activities implementing, namely, Halaqa (Islamic study group), Qiyamullail in Jama'ah (Night prayer as a group), Fasting together for about 1-2 times a month, correcting mistake among friends, religious sermon about how important the Islamic moral and ethics are, and the moral and ethics training camp. Moreover, the results also showed that the level of fostering the moral and ethics were high in all aspects. 2) In terms of the problems and obstacles in the student development activities to foster the Islamic moral and ethics in the Islamic Private School in Yala Educational Service Area, Region1, school administrators, officers from the activities affairs or those responsible for student development activities, and teachers, they have similar opinions, namely, no enough time and budget, lack of responsibility from the staff themselves, students have no motivation and do not understand the values of moral and ethics, the different of financial status among students, the parents do not build enough consciousness to their children in terms of Islamic moral and ethics, and finally there are no specific activities. There are some suggestions for the student development activities, such as school administrators, staff, and students should build consciousness in practicing good Islamic moral and ethics as good examples. A study timetable and the educational media should be modified. The students should have chances to show their abilities in terms of activities. They should have an opportunity to get involved in organizing activities. There should have a regular meeting for parents. The activities which develop the moral and ethics should be organized regularly such as Halaqa and visiting houses of students.

Keywords: Student Development Activities, Islamic moral and ethics, Islamic Private Schools, Yala Educational Service Area, Region1

บทนำ

มุสลิมทุกคนต่างใฝ่ฝันที่จะเป็นที่รักของอัลลอฮ์ และเป็นที่รักของคนรอบข้างและสังคมโดยรวม ทุกคนใฝ่ฝันที่จะเป็นผู้ที่ได้รับการยกย่องและมีเกียรติในสังคมและโลกอาคิเราะฮ์ และใฝ่ฝันที่จะมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีบนโลกนี้ และได้รับการตอบแทนที่ดีในโลกอาคิเราะฮ์และปลอดภัยจาก ไพนะร...ทั้งหมดนั้นล้วนเป็นความดีงามของอิสลาม (al-'Adawiyy, 1997: 5-6)

ผู้ที่จะเป็นที่รักของอัลลอฮ์ เป็นที่รักและน่าชื่นชมจากคนรอบข้าง และได้รับการตอบแทน ที่ดีงามในโลกอาคิเราะฮ์ จำเป็นต้องเป็นผู้ที่มีคุณธรรมจริยธรรมที่ดีงาม และผู้ที่มีคุณลักษณะ ที่เพียบพร้อมด้านคุณธรรมจริยธรรมที่ดีงามคือท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ดังที่อัลลอฮ์ ﷻ ได้ยกย่องท่าน นบีมุฮัมมัด ﷺ ว่าเป็นผู้ที่มีคุณธรรมจริยธรรมที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งพระองค์ได้ตรัสในอัลกุรอานว่า

﴿وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾

ความว่า “และแท้จริงเจ้ามีคุณธรรมอันยิ่งใหญ่”

(อัลเกาะลัม, 68: 4)

และท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ได้กล่าวถึงความประเสริฐของผู้ที่มีคุณธรรมจริยธรรมที่ดีงามว่า

"

"

ความว่า “บรรดาผู้ศรัทธาที่มีศรัทธาที่สมบูรณ์ที่สุดคือผู้ที่มีจริยธรรมที่ดีงามที่สุดในหมู่พวกเขา”

(บันทึกโดย Abu Dawud, n.d.: 4682, al-Tirmidhiy, n.d.: 1162)

ด้วยการยึดปฏิบัติในคุณธรรมจริยธรรมที่ดีงามของบรรดาบรรพชนรุ่นแรกตามที่ท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ได้ทิ้งเป็นแบบอย่างไว้ ทำให้พวกเขาเป็นปูชนียบุคคลที่มีจริยธรรมที่สูงส่ง ประชาชนจากที่ต่างๆ ได้ทยอยเข้ารับอิสลามเป็นระลอกๆ เนื่องจากพวกเขาได้เห็นและสัมผัสถึงการมีปฏิสัมพันธ์ที่ดีเยี่ยม และการมีจริยธรรมที่สูงส่งยิ่งกว่าที่พวกเขาเคยประสบมา (al-khaznadar, 1997: 13)

โรงเรียนเป็นสถาบันการศึกษาที่มีบทบาทสำคัญยิ่งในการอบรมขัดเกลาเยาวชน และบ่มเพาะวัฒนธรรมและพฤติกรรมที่ถูกต้อง สถาบันการศึกษาโดยรวมได้ให้ความสำคัญกับกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อใช้เวลาว่างของเยาวชนให้เป็นประโยชน์ต่อพวกเขาเอง และเพื่อเปลี่ยนแปลง ปลุกฝังและพัฒนาบุคลิกภาพของผู้เรียนในด้านต่างๆ โดยเฉพาะด้านคุณธรรมจริยธรรม เพราะการเรียนรู้ไม่ได้เป็นเพียงการตักตวงความรู้เท่านั้น แต่เป็นกระบวนการที่เอื้อประโยชน์ในการสร้างบุคลิกภาพที่ดีงามแก่นักศึกษาในทุกๆ ด้าน พร้อมกับปลุกฝังจิตวิญญาณความรับผิดชอบในชีวิต ทั้งต่อตนเอง ครอบครัว และสังคมรอบข้าง (al-Kharashiy, 2004: 6)

ด้วยเหตุนี้ การจัดการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544 จึงได้กำหนดจุดมุ่งหมาย ซึ่งเป็นมาตรฐานการเรียนรู้ให้ผู้เรียนเกิดคุณลักษณะอันพึงประสงค์ ไว้ว่า “เห็นคุณค่าของตนเอง มีวินัยในตนเอง ปฏิบัติตนตามหลักธรรมหรือศาสนาที่ตนนับถือ มีคุณธรรม จริยธรรมและค่านิยมที่พึงประสงค์” (กระทรวงศึกษาธิการ, 2545: 4)

กิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เป็นกิจกรรมที่จัดขึ้นอย่างเป็นกระบวนการด้วยรูปแบบและวิธีการที่หลากหลาย ให้ได้รับประสบการณ์จากการปฏิบัติจริง มีความหมายและมีคุณค่าในการพัฒนาผู้เรียน ทั้งด้านร่างกาย จิตใจ สติปัญญา อารมณ์และสังคม มุ่งเสริมเจตคติ คุณค่าชีวิต ปลุกฝังคุณธรรมและค่านิยมที่พึงประสงค์ ส่งเสริมให้ผู้เรียนรู้จักและเข้าใจตนเอง สร้างจิตสำนึกในธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ปรับตัวและปฏิบัติตนให้เป็นประโยชน์ต่อสังคม ประเทศชาติและดำรงชีวิตได้อย่างมีความสุข (กระทรวงศึกษาธิการ, 2546: 2-3)

โรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามเป็นสถานศึกษาของเอกชนที่พัฒนามาจากการเรียนระบบ “ปอเนาะ” เป็นสถาบันการศึกษาที่เปิดสอนวิชาศาสนาควบคู่กับวิชาสามัญ โดยได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐในด้านงบประมาณ บุคลากร และวิชาการ

จังหวัดยะลา เป็นจังหวัดหนึ่งในจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่มีโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามอยู่อย่างหนาแน่น ทุกโรงเรียนล้วนมุ่งเน้นการอบรมขัดเกลาพฤติกรรมของผู้เรียนให้เป็นผู้ที่มีคุณธรรมจริยธรรมที่ดีงาม และมีค่านิยมที่พึงประสงค์ตามหลักการอิสลาม โดยจะมีกิจกรรมการบ่มสอนและปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมทั้งทางตรงในรายวิชาจริยธรรม และทางอ้อมในกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนนอกเวลาเรียน แต่จากการสำรวจข้อมูลเบื้องต้นพบว่า การจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนเพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมของโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามในเขตจังหวัดยะลาได้ประสบกับปัญหาและอุปสรรคหลายอย่าง ทั้งด้านเวลา อุปกรณ์งบประมาณ และความร่วมมือของบุคลากรและผู้เรียนเอง

จากความเป็นมาข้างต้น ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษารูปแบบการจัดกิจกรรมเพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมให้นักเรียนในระดับมัธยมศึกษาในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม ศึกษาปัญหาและอุปสรรคบางประการที่ทำให้การจัดกิจกรรมดังกล่าวไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร พร้อมทั้งนำเสนอข้อเสนอแนะและวิธีการแก้ปัญหา เพื่อเป็นแนวทางในการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมให้กับสถาบันการศึกษาในทุกระดับต่อไป อินชาอัลลอฮ์

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษารูปแบบการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนในการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามแก่นักเรียนระดับมัธยมศึกษาของโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1
2. เพื่อศึกษาปัญหา อุปสรรค และข้อเสนอแนะในการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามแก่นักเรียนระดับมัธยมศึกษาของโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1

ขอบเขตของการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยทำการศึกษาเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนระดับมัธยมศึกษา เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลาม ในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1 โดยกำหนดขอบเขตของการวิจัย ดังนี้ (1) ประชากร คือ ครูผู้สอนสายวิชาศาสนาและวิชาสามัญ (2) กลุ่มตัวอย่าง คือ ครูผู้สอนสายวิชาศาสนาและวิชาสามัญ จำนวน 400 คน จาก 6 โรงเรียน

วิธีดำเนินการวิจัย

ประชากร กลุ่มตัวอย่าง วิธีสุ่มตัวอย่าง

ประชากรที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ ครูผู้สอนสายวิชาศาสนาและวิชาสามัญ ซึ่งมีส่วนร่วมในการดูแลรับผิดชอบเกี่ยวกับกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน ประจำปีการศึกษา 2550 ในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม มาตรา 15 (1) จังหวัดยะลา จาก 21 โรงเรียน จำนวน 1,762 คน

กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษา ได้แก่ ครูผู้สอน ซึ่งกำหนดขนาดของกลุ่มตัวอย่างได้มาจากการคำนวณหาขนาดกลุ่มตัวอย่างโดยใช้สูตรของทาโร ยามาเน่ (Taro Yamane, 1973: 727-728) ซึ่งประชากรครูผู้สอนจำนวน 1,762 คน ได้ขนาดกลุ่มตัวอย่าง 399.77 คน ทั้งนี้ผู้วิจัยได้ปัดเป็นเลขกลมเป็น 400 คน แต่เมื่อดำเนินการแล้วกลุ่มตัวอย่างที่ตอบรับจำนวนทั้งสิ้น 393 คน

วิธีการเลือกกลุ่มตัวอย่าง ใช้วิธีการสุ่มกลุ่มตัวอย่างจากประชากรเป้าหมายใน 6 โรงเรียน โดยการสุ่มอย่างง่าย (Simple Random Sampling) จากสูตรการกระจายตามสัดส่วน ดังนั้นได้จำนวน กลุ่มตัวอย่าง จำนวนทั้งหมด 400 คน

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลโดยศึกษาอัลกุรอาน อัลหะดีษ เอกสารเกี่ยวกับคุณธรรมจริยธรรมอิสลามและงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง และเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน ประกอบด้วยแบบสอบถาม ซึ่งผู้วิจัยได้จัดส่งแบบสอบถามด้วยตัวเองถึงครูผู้สอน จำนวน 400 ฉบับ ตอบแบบสอบถามและส่งคืนมาจำนวน 393 ฉบับ คิดเป็นร้อยละ 98.25 และแบบสัมภาษณ์ ซึ่งผู้วิจัยขอสัมภาษณ์ ผู้บริหารโรงเรียน จำนวน 6 คน ตอบรับการสัมภาษณ์ จำนวน 5 คน คิดเป็น ร้อยละ 83.33 ฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบฝ่ายกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนจำนวน 6 คน ตอบรับการสัมภาษณ์ จำนวน 6 คน คิดเป็นร้อยละ 100

สรุปและอภิปรายผลการวิจัย

(1) ระดับการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามแก่นักเรียนระดับมัธยมศึกษา ในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต 1 ตามความเห็นของครู ผลการวิจัยพบว่า คุณธรรมจริยธรรมตามที่กำหนด 6 ด้าน คือ ด้านความยำเกรง (ตักวา) ต่ออัลลอฮ์ ด้านความอดทน (ศ็อบร) ด้านการให้อภัย (อัฟว) ด้านความบริสุทธิ์ใจ (อิคลาศ) ด้านความซื่อสัตย์สุจริต (ศิดق) และด้านความยุติธรรม (อัดล) โดยภาพรวมมีการปลูกฝังอยู่ในระดับมาก และเมื่อพิจารณารายข้อพบว่าอยู่ในระดับมากทุกรายการเหมือนกันทุกด้าน ผลการวิจัยเป็นเช่นนั้น อาจเป็นเพราะว่า ครูมีการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามที่มีลักษณะครอบคลุมทุกด้าน ทำให้มีระดับที่ไม่แตกต่างกัน คือทุกด้านอยู่ในระดับมาก ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของพรหมมินทร์ สุมาลี (2546) การศึกษาสภาพและปัญหาการจัดกิจกรรมนักเรียนตามความคิดเห็นของผู้บริหารและครู ในโรงเรียนมัธยมศึกษา สังกัดกรมสามัญศึกษา จังหวัดนครราชสีมา ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่า ครูบางท่านยังขาดประสบการณ์ในการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมแก่นักเรียน ซึ่งสอดคล้องกับผลการวิจัยของ วิฑิตพร ทองมูล (2551) เกี่ยวกับปัญหาสภาพการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544 ของโรงเรียนในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาดาก เขต 1 ซึ่งได้ข้อสรุปว่า ครูขาดประสบการณ์ในการจัดกิจกรรม การจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนไม่น่าสนใจ การบริการข้อมูลข่าวสารให้กับผู้เรียนล่าช้า ขาดวัสดุอุปกรณ์ และหนังสือมาบริการนักเรียน ไม่มีการนิเทศติดตามการจัดกิจกรรม ครูไม่จริงจังในการปฏิบัติหน้าที่ เป็นต้น

(2) รูปแบบในการดำเนินการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลาม ในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต 1 ตามความเห็นของผู้บริหารและฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน มีรูปแบบที่สามารถนำไปใช้ทุกด้านของคุณธรรมจริยธรรมอิสลามทั้ง 6 ด้าน ประกอบด้วย ด้านความยำเกรงต่ออัลลอฮ์ (ตักวา) ด้านความอดทน (ศ็อบร) ด้านการให้อภัย (อัฟว) ด้านความบริสุทธิ์ใจ (อิคลาศ) ด้านความซื่อสัตย์สุจริต (ศิดค) และด้านความยุติธรรม (อัดล) ซึ่งมีทั้งหมด 6 รูปแบบ คือ กิจกรรมกลุ่มศึกษาอิสลาม (ฮาลาเกาะฮฺ) กิจกรรมละหมาดกลางคืนร่วมกัน (กิยามุลลัยลฺ) กิจกรรมถือศีลอดร่วมกัน เดือนละ 1-2 ครั้ง กิจกรรมตักเตือนกัน (พี่เตือนน้อง/เพื่อนเตือนเพื่อน) กิจกรรมการบรรยายให้ความรู้เกี่ยวกับความประเสริฐของคุณธรรมจริยธรรมในด้านต่างๆ และค่ายอบรมจริยธรรมอิสลาม

รูปแบบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนดังกล่าว เป็นกิจกรรมหลักในการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลาม ที่มีการดำเนินในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1 ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่า รูปแบบดังกล่าวสามารถให้ประโยชน์อย่างสูงในทุกๆด้าน ทั้งนี้ ยังมีปรากฏเป็นตัวอย่งในสมัยของท่านนบีมุฮัมมัด เช่น

กิจกรรมฮาลาเกาะฮู (กลุ่มศึกษาอิสลาม) จากท่านอับวากิด อัลลัยซี เล่าว่า “ครั้งหนึ่งท่านนบีได้นั่งอยู่ในมัสญิด และมีกลุ่มคนนั่งพร้อมกับท่าน ขณะนั้นมีชายสามคนเดินเข้ามา ในจำนวนนั้นมีสองคนที่เดินเข้าหาท่านนบี ส่วนอีกคนได้เดินผ่านไป สองคนที่เดินเข้ามานั้น ได้ยื่นหยุดต่อหน้าท่านนบี หนึ่งในจำนวนนั้นได้เห็นช่องว่างในฮาลาเกาะฮู เขาก็รีบไปนั่งในส่วนที่ว่างนั้นและอีกคนได้นั่งทางด้านหลังของพวกเขา ส่วนคนที่สามได้เดินกลับไป หลังจากที่ท่านนบีได้เสร็จจากการพูด ท่านนบีก็ได้กล่าวความว่า “ฉันจะบอกแก่พวกเจ้าเกี่ยวกับคนสามคนหนึ่งในจำนวนพวกเขา นั้นได้เข้าหาอัลลอฮู อัลลอฮูก็ได้เข้าหาเขา ส่วนอีกคนรู้สึกอับอาย อัลลอฮูก็อับอายกับเขา ส่วนอีกคนนั้นไม่ยอมรับอัลลอฮูก็ไม่ยอมรับเขา” (al-Bukhariy, 1998: 66) กิจกรรมการบรรยาย ดังหะดีษอิบนุอับบาส ได้รายงานว่

"

"

ความว่า “ท่านเราะสูล ﷺ ได้บรรยายคุณบะฮูในวันศุกร์ วันอีดิลฟิฏร วันอีดิลอัฎฮาบาณมินบร (แทนปราคาัย) เมื่อใดที่คนอะซานเสร็จในวันศุกร์ ท่านก็จะลุกขึ้นและบรรยายคุณบะฮู”

(บันทึกโดย al-Tabaraniy, n.d.: 11518)

กิจกรรมตักเตือนซึ่งกันและกัน (พี่เตือนน้อง/เพื่อนเตือนเพื่อน) ซึ่งเป็นคำสั่งของท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า

"

"

ความว่า “ผู้ใดในหมู่พวกเจ้าเห็นสิ่งที่ไม่ดี เขาจงเปลี่ยนแปลงมัน (ตักเตือน) ด้วยมือ หากไม่มีความสามารถก็จงตักเตือนด้วยปาก และหากไม่มีความสามารถก็จงตักเตือนด้วยใจ และนั่นคือภาวะการศรัทธาที่อ่อนที่สุด”

(บันทึกโดย Muslim, 1998: 186)

(3) ผลการวิเคราะห์ปัญหาและอุปสรรคในการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลาม ของโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1 ตามความเห็นของผู้บริหาร ฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนและครู มีดังนี้

ด้านการบริหารจัดการ ผลการวิจัยพบว่า ปัญหาและอุปสรรคตามความเห็นของผู้บริหารและฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนที่พบมากที่สุด คือ ปัญหาด้านเวลาในการจัดกิจกรรม มีไม่เพียงพอ ซึ่งสอดคล้องกับความเห็นของครู ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่า ผู้บริหารไม่กำหนดระยะเวลาอย่างเป็นระบบและระยะเวลาที่ทางโรงเรียนกำหนดนั้นน้อยเกินไปกับความต้องการของครูในการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมแก่นักเรียน

ด้านบุคลากรผู้ให้การอบรม ผลการวิจัยพบว่า ปัญหาและอุปสรรคตามความเห็นของผู้บริหาร ฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนและครู มีประเด็นที่สอดคล้องกัน คือ บุคลากรบางส่วนขาดความรับผิดชอบต่อหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายและไม่ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่า บุคลากรมีภาระหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายมากเกินไป ทำให้เกิดการแบ่งเวลาในการทำงานไม่เป็น ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะ

บุคลากรขาดความรู้ ความสามารถและประสบการณ์ในการอบรมคุณธรรมจริยธรรม ดังที่ปรากฏจากข้อค้นพบปัญหาที่พบมากที่สุด ตามความเห็นของครู

ด้านนักเรียน ผลการวิจัยพบว่า ปัญหาและอุปสรรคตามความเห็นของผู้บริหาร ฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนและครูมีประเด็นที่สอดคล้องกัน คือ นักเรียนขาดจิตสำนึกและไม่เห็นคุณค่าของคุณธรรมจริยธรรม ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่านักเรียนมีความแตกต่างกันทั้งทางด้านเพศ ฐานะของครอบครัว ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับคุณธรรมจริยธรรมอิสลาม และการถูกอบรมบ่มนิสัย เป็นเหตุให้มีผลตามมา คือ นักเรียนบางส่วนไม่ให้ความร่วมมือเท่าที่ควรและไม่มีความกระตือรือร้นที่จะรู้และปฏิบัติจริยธรรมอิสลาม ดังที่ครูได้ให้ความเห็นมากที่สุดเกี่ยวกับปัญหานี้

ด้านครอบครัวและสภาพแวดล้อม ผลการวิจัยพบว่า ปัญหาและอุปสรรคตามความเห็นของผู้บริหาร ฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนและครู มีประเด็นที่สอดคล้องกัน คือ ความแตกต่างทางด้านฐานะของครอบครัว ขาดความร่วมมือจากผู้ปกครองและพ่อแม่ไม่ค่อยเอาใจใส่เรื่องการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมแก่บุตรหลาน ทั้งนี้ปัญหาที่พบมากที่สุดตามความเห็นของครู คือ สภาพแวดล้อมทางสังคมในปัจจุบันไม่ปลอดภัยต่อการจัดกิจกรรม ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่า สภาพแวดล้อมทางสังคมยังขาดความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องในเรื่องการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรม เห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่จำเป็น ทั้งนี้ผู้ปกครองคือส่วนสำคัญที่สุดในการอบรมเลี้ยงดูและปกป้องรักษาลูกหลานให้รอดพ้นจากไฟนรก ดังที่อัลลอฮ์ได้ตรัสว่า

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ﴾

ความว่า “โอ้บรรดาผู้ศรัทธาเอ๋ย จงคุ้มครองตัวของพวกเจ้าและครอบครัวของพวกเจ้าให้พ้นจากไฟนรก เพราะเชื้อเพลิงของมันคือมนุษย์และก้อนหิน” (อัลตเตหฺรีม, 66: 6)

ด้านรูปแบบของกิจกรรม ผลการวิจัยพบว่า ปัญหาและอุปสรรคตามความเห็นของผู้บริหาร ฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนและครูมีประเด็นที่สอดคล้องกัน คือ ไม่มีกิจกรรมที่เน้นเฉพาะด้าน ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่า รูปแบบของแต่ละกิจกรรมที่ดำเนินการนั้นมีประโยชน์ในทุกด้าน กล่าวคือ เมื่อดำเนินการกิจกรรมใดแล้ว สามารถเกิดประโยชน์ในการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามแก่นักเรียนในทุกด้าน ทั้ง 6 ด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านความเกรงกลัวต่ออัลลอฮ์ ด้านความอดทน ด้านการให้อภัย ด้านความบริสุทธิ์ใจ ด้านความซื่อสัตย์สุจริตและด้านความยุติธรรม

4) ผลการวิเคราะห์ข้อเสนอแนะในการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลาม ของโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม เขตพื้นที่การศึกษายะลา เขต1 ตามความเห็นของผู้บริหาร ฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนและครู มีดังนี้

ด้านการบริหารจัดการ ผลการวิจัยพบว่า ผู้บริหารและฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนได้ให้ข้อเสนอแนะ คือ ผู้บริหารควรสร้างจิตสำนึกที่ดีในการปฏิบัติคุณธรรมจริยธรรมเพื่อเป็นแบบอย่างที่ดีแก่บุคลากรและนักเรียนตลอดจนผู้ปกครองและแขกผู้มาเยือน ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่า ผู้บริหารมีวิสัยทัศน์กว้างไกลในการมองเห็นสภาพความเป็นจริง คือ บุคลากรทุกฝ่าย ไม่ว่าจะเป็นครู เจ้าหน้าที่ นักเรียนตลอดจนผู้ปกครองและแขกผู้มาเยือนโรงเรียน มีแบบอย่างที่ดีเห็นทุกวันและเอามาเป็นสิ่งพาดพิงหรืออ้างอิง คือ ตัวผู้บริหาร กล่าวคือ ไม่ว่าผู้บริหารจะทำอะไร กับใคร ที่ไหน เท่าไหร่อย่างไร บุคลากรทุกฝ่ายก็สามารถเอามาเป็นแบบอย่างได้ ดังนั้น ผู้บริหารควรมีจิตสำนึกเป็นแบบอย่างที่ดีในทุกด้าน โดยเฉพาะการประพฤติปฏิบัติคุณธรรมจริยธรรม ส่วนครูได้ให้ข้อเสนอแนะมากที่สุด คือ การ

ปรับปรุงเวลาเรียนและให้มีความพร้อมด้านสื่อวัสดุอุปกรณ์ ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่า ครูมีความต้องการที่จะให้นักเรียนมีการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอย่างเต็มเวลาและรูปแบบ

ด้านบุคลากรผู้ให้การอบรม ผลการวิจัยพบว่า ผู้บริหารและฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนได้ให้ข้อเสนอแนะที่สอดคล้องกับครู ซึ่งครูได้ให้ข้อเสนอแนะมากที่สุด คือ บุคลากรต้องเป็นตัวอย่างที่ดีแก่นักเรียน ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่า บุคลากรให้ความสำคัญกับการเป็นแบบอย่างที่ดีแก่นักเรียน ซึ่งท่านนบีมุฮัมมัด ﷺ ได้กล่าวเกี่ยวกับการเป็นแบบอย่างที่ดีนี้ว่า

"

"

ความว่า "ผู้ใดที่ได้สร้างแนวทางปฏิบัติที่ดีในอิสลาม เขาก็จะได้รับผลบุญจากสิ่งที่เขาได้สร้างไว้ และจะได้รับผลบุญจากผู้ที่ได้ปฏิบัติหลังจากเขา โดยที่ผลบุญนั้นจะไม่ลดหย่อนไปจากพวกเขาแม้แต่นิดเดียว และผู้ใดที่ได้สร้างแนวทางปฏิบัติที่เลวทรามในอิสลาม เขาก็จะได้รับการตอบแทน (บาป) จากสิ่งที่เขาได้สร้างไว้ และจะได้รับการตอบแทนจากผู้ที่ได้ปฏิบัติหลังจากเขา โดยที่บาปนั้นจะไม่ลดหย่อนไปจากพวกเขาแม้แต่นิดเดียว"

(บันทึกโดย Muslim, 1998: 1017)

ด้านนักเรียน ผลการวิจัยพบว่า ผู้บริหารและฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนได้ให้ข้อเสนอแนะที่สอดคล้องกับครู ซึ่งครูได้ให้ข้อเสนอแนะมากที่สุด คือ ควรปลูกจิตสำนึกนักเรียนให้รู้สึกรักที่จะกระทำความดี หรือมีคุณธรรมจริยธรรม และควรเปิดโอกาสให้นักเรียนแสดงความสามารถ นำเสนอรูปแบบกิจกรรมและมีบทบาทในการดำเนินกิจกรรมอันเป็นประโยชน์ต่อสังคม ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่า นักเรียนคือเยาวชนผู้เป็นทรัพยากรสำคัญในการพัฒนาสังคมให้เกิดสันติสุข ฉะนั้นควรปลูกจิตสำนึกและเปิดโอกาสให้เยาวชนมีบทบาทในการแสดงกิจกรรมต่างๆ เพราะเขาคือตัวแทนของเราให้อนาคตข้างหน้า ดังคำกล่าวที่ว่า เยาวชนในวันนี้ คือ ผู้ใหญ่ในวันหน้า หากเยาวชนในวันนี้ดี ผู้ใหญ่ในวันหน้าก็จะดี ฉะนั้น การแสดงบทบาทดังกล่าว ถือเป็นการสะสมเสบียงเตรียมพร้อมที่จะเผชิญในภายภาคหน้าต่อไป

ด้านครอบครัวและสภาพแวดล้อม ผลการวิจัยพบว่า ผู้บริหารและฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนได้ให้ข้อเสนอแนะที่สอดคล้องกับครู คือ ควรมีกิจกรรมประชุมพบปะผู้ปกครองเป็นประจำ ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่า กิจกรรมการประชุมพบปะนั้น มีผลทำให้เกิดความเข้าใจกันเป็นอย่างดี ระหว่างผู้บริหาร ครูและผู้บริหาร เพราะสามารถปรึกษาหารือ เพื่อที่จะดูแลป้องกันมิให้เกิดปัญหา สามารถบอกเล่าปัญหา นำเสนอวิธีแก้ปัญหา และสามารถหาแนวทางในการแก้ปัญหาได้ทันทั่วทั้งนี้ ครูได้ให้ข้อเสนอแนะมากที่สุด คือ ให้ผู้ปกครองมีส่วนร่วมในการติดตามความประพฤติของนักเรียน ผลการวิจัยเป็นเช่นนี้ อาจเป็นเพราะว่า หน้าที่หลักในการดูแลบุตรหลาน คือ ผู้ปกครอง ฉะนั้นเมื่อบุตรหลานเข้ามาศึกษาในโรงเรียน ผู้ปกครองจึงไม่ควรทิ้งหน้าที่นี้ให้ทางโรงเรียนรับผิดชอบแต่ฝ่ายเดียว เพราะจะทำให้ความประพฤติของนักเรียนไม่มีความสมดุลกันระหว่างอยู่ที่บ้านกับที่โรงเรียน

ด้านรูปแบบของกิจกรรม ผลการวิจัยพบว่า ผู้บริหาร ฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบฝ่ายกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนและครูมีข้อเสนอแนะที่แตกต่างกัน ดังนี้ ผู้บริหารได้ให้ข้อเสนอแนะ คือ ควรมีโรงเรียนที่เป็นต้นแบบในการนำรูปแบบการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนที่ประสบผลสำเร็จให้แก่โรงเรียนอื่นๆ และฝ่ายกิจกรรมหรือเจ้าหน้าที่รับผิดชอบกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนได้ให้ข้อเสนอแนะ คือ ควรจัดกิจกรรมการทำฮาลาเกาะฮุประจำโรงเรียนและจัดให้มีการประชุมฮาลาเกาะฮุทุกสัปดาห์ และกิจกรรมการเยี่ยมเยียนตามบ้านของนักเรียน ส่วนข้อเสนอแนะของครูที่พบมากที่สุด คือ ควรจัดกิจกรรมพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมอย่างต่อเนื่อง

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

- 1.1 ควรนำรูปแบบแต่ละกิจกรรมดังกล่าวข้างต้นให้สถานศึกษาอื่นๆทราบ เพื่อเป็นแนวทางหนึ่งในการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลาม
- 1.2 ควรมีการประเมินผลการจัดดำเนินกิจกรรมทุกครั้งที่เป็นปฏิบัติ และประเมินผลอย่างมีระบบและแบบแผน โดยจัดให้มีการอบรมบุคลากรที่เกี่ยวข้องในเรื่องการดำเนินกิจกรรมและวิธีการประเมินผลที่ถูกต้อง อันจะเกิดความเที่ยงตรงของการประเมินผลและเกิดความยุติธรรมต่อนักเรียน
- 1.3 ควรมีการประชุมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับรูปแบบการดำเนินการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามแก่นักเรียนในกลุ่มเครือข่ายโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม โดยการนำเสนอรูปแบบกิจกรรมของแต่ละโรงเรียนที่ประสบผลสำเร็จและปัญหาที่เกิดขึ้น ทั้งนี้เพื่อร่วมกันหาแนวทางแก้ไข อันจะส่งผลดีต่อตัวผู้เรียนในการเฝ้าระวังระหว่างโรงเรียน และก่อให้เกิดคุณธรรมจริยธรรมที่พึงประสงค์ตามอิสลาม

2. ข้อเสนอแนะในการจัดทำวิทยานิพนธ์ครั้งต่อไป

- 2.1 ควรศึกษาวิจัยในหัวข้อ “การจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามแก่นักเรียนระดับมัธยมศึกษา ในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม ในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้” เพื่อศึกษาการดำเนินกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน ในระดับสามจังหวัดชายแดนภาคใต้
- 2.2 ควรศึกษาวิจัยในหัวข้อ “สภาพการดำเนินการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามแก่นักเรียน ในโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลาม” เพื่อศึกษาสภาพการมีส่วนร่วมและระดับความพึงพอใจของผู้บริหาร ครูและนักเรียนต่อกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนที่ดำเนินในสถานศึกษานั้นๆ
- 2.3 ควรศึกษาวิจัยในหัวข้อ “ศึกษาเปรียบเทียบการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน เพื่อปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามแก่นักเรียน ในโรงเรียนของรัฐบาลกับโรงเรียนเอกชน” เพื่อศึกษาเปรียบเทียบสภาพการดำเนินการและผลที่ได้จากกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน ในการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมอิสลามระหว่างโรงเรียนรัฐและเอกชน

บรรณานุกรม

- กระทรวงศึกษาธิการ. 2545. **หลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว
- กระทรวงศึกษาธิการ. 2546. **คู่มือการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียน ตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (ร.ส.พ.)
- สมาคมนักเรียนเก่าอาหรับ ประเทศไทย .มปป .**พระมหาคัมภีร์อัลกุรอาน พร้อมความหมายภาษาไทย** . มะดีนะฮ์: ศูนย์กษัตริย์พะฮัด เพื่อการพิมพ์อัลกุรอาน แห่งนครมะดีนะฮ์.
- จิตติมา ทองมูล. 2551. **การศึกษาสภาพการจัดกิจกรรมพัฒนาผู้เรียนของโรงเรียนในสังกัดสำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาตาก เขต1**. ตาก: สำนักงานเขตพื้นที่การศึกษาตาก เขต1
- พรหมมินทร์ สุมาลี. 2546. **การศึกษาสภาพและปัญหาการจัดกิจกรรมนักเรียนตามความคิดเห็นของผู้บริหารและครูในโรงเรียนมัธยมศึกษาสังกัดกรมสามัญศึกษาจังหวัดนครราชสีมา**. วิทยานิพนธ์ปริญญาครุศาสตรมหาบัณฑิต สาขาการบริหารการศึกษา มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา (สำเนา)

- Abu Dāwūd, Sulaimān ibn al-Ash'ath. n.d. **Sunan Abi Dāwūd** . Riyaḍ: Maktabah Ma'ārif.
- al-A'dawiy, Mustafa. 1997. **Fiqh al-Akhlāk wa al-Mu'āmalāt ma'a al-Muslimīn**. Jeddah: Dār Mājid al-'Usyairiy.
- al-Bukhārīy, Muḥammad ibn Isma'īl. 1998. **Ṣaḥīḥ al-Bukhārīy**. Riyaḍ: Dār Bait al-Afkār al-Dauliyah.
- al-Kharāshiy, Walid ibn Abd al-Azīz. 2004. **Daur al-Anshitah al-Tullābiyah fi Tanmiyah al-Masa'ūliyah al-Ijtima'iyah**. Riyadh:al-Imām Muḥammad Ibn Saūd University.
- al-Khaznadar, Maḥmūd ibn Muḥammad. 1997. **Akhlāquna Hīna Nakūn Mu'minīn Haqqan**. Riyaḍ: Dār Toiyibah.
- al-Tirmidhiy, Muḥammad ibn 'Isa. n.d. **Sunan al-Tirmidhiy**. Riyaḍ: Maktabah Ma'ārif.
- al-Ṭabarāniy, Sulaimān ibn Aḥmad. n.d. **al-Mu'jam al-Kabīr**. Cairo: Maktabat Ibn Taimiyah.
- Muslim ibn al-Hajjāj. 1998. **Ṣaḥīḥ Muslim**. Riyaḍ: Dār Bait al-Afkār al-Dauliyah.
- Yamane, Taro. 1973. **Statistics: An Introductory Analysis**. 3rd ea. NewYork: Harper and Row Publication.